

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Tóth Anna Judit

Malalas és a bizánci világkrónika kezdetei

Ókortudományi Doktori Iskola
Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Budapest
2005

Disszertációmban a VI. századi Ioannes Malalas krónikájával foglalkozom, mely műfajának, a bizánci világkrónikának legkorábbi fennmaradt példája. Történeti forrásként elsősorban a krónika utolsó, a szerző saját korát tárgyaló könyvei használhatók fel, ám kultúrtörténeti szempontból a mű egésze nagy jelentőséggel bír. Emellett a műfaj bizánci fejlődésére is nagy hatással volt, a megírását követő négyszáz évben számos krónikás vett át belőle hosszabb-rövidebb részleteket, elsősorban a mitikus korszakok tárgyalásában Malalas hosszú ideig etalonnak számított a bizánci krónikások számára.

Disszertációm első részében a krónika létrejöttének körülményeit vizsgálom, a szerző forráskezelését, nyelvezetének sajátosságait, a krónika szerkezetét, ezek után azon kérdésekre térek rá, melyek a mű eszmei hátterét jellemzik. Malalas számára a világtörténelem fő strukturáló elve nem az üdvtörténet kibontakozása, hanem az egyetemes császárság, a királyok lineáris sora a mitikus Kronostól egészen Iustinianusig, tehát a második részben a krónikás politikai koncepcióját elemeztem. Nem állítom, hogy Malalas önálló elméletalkotó lett volna, elképzelései éppen azért lehetnek fontosak, mert a korszakban elterjedt közvéleményt képviselik. A harmadik részben a szerző vallási elképzeléseit vizsgálom, egyfelől azt a korábbi kutatásban is gyakran elemzett kérdést, hogy Malalas ortodox vagy monofizita volt. Ezután részletesebben értékeltem a krónikás pogány vallásokkal kapcsolatos sajátos nézeteit, t.i. előszeretettel ír a legkülönbözőbb mágikus, hermetikus, orfikus jellegű tanokról, és nem is mindig elítélően. Ezek azok az elemek, melyek a mű eszmei hátterét leginkább meghatározzák

A krónika forráskritikai, szövegtörténeti, nyelvi megítélésében a legtöbb kérdésben a krónika egységes voltát hangoztató kutatók véleményéhez csatlakozom: a krónika nem pusztán kompiláció, szerzője nyelvilag és többé-kevésbé tartalmilag is egységesítette a szöveget, jellegzetes témái a krónikás érdeklődési körét, világnézetét tükrözik, aki valószínűleg tudatosan alkalmazkodott a mű megfogalmazása során potenciális olvasóközönsége népiesebb, az atticista normáktól távol álló nyelvéhez. Kevés forrás alapján dolgozott, de ezek meggyőző feltárására minimális esélyt látok, mivel a Malalas által első kézből ismert

forrásmunkák túlnyomórészt egy olyan antiochiai krónikás-iskola tradíciójába tartoztak, melynek egyetlen fennmaradt darabja éppen a Malalas-krónika.

A krónikás történelmi koncepciójában a legtöbb hely a „királyok történetének” megírására jut, ami alatt Malalas megfogalmazásában a bizánci értelemben vett egyetemes császárságot kell értenünk. E téma mögött minden más háttérbe szorul a krónikában, még az üdvtörténet, illetve a bibliai események is, melyekről Malalas más bizánci vilákrónikákhoz viszonyítva hiányosan, szűkszavúan, sőt gyakran pontatlanul tudósít. Mikor a császárok történetét írja le, saját korának bizánci birodalmát vetíti vissza az időben, és terjeszti ki térben. Figyelmen kívül hagyja a birodalom területének növekedéseit és csökkenéseit. A kontinuitás hangsúlyozásával tagadja a történelmi változások lehetőségét is: hangsúlyos a jogfolytonosság Trójától Konstantinápolyig, Antiochia városának előzményei már a mitikus Perseus idején léteznek. A pogány isteneket a krónikákban régóta szokásos módon halandó királyokként ábrázolja, de az egyszerű euhémerezmus mellett még két jellegzetes vonása van a malalasi uralkodóképeknek. Az euhémerezista módon tárgyalt mítoszokat kortárs – vagyis V.-VI. századi – politikai, erkölcsi, diplomáciai szituációkba kényszeríti bele. Ezen eljárás következményeként lesz a Malalas-krónika még az átlagos bizánci krónikák között is kiemelkedő módon anakronisztikus. Ám ezek az anakronizmusok nem feltétlenül a szerző tanulatlanságára utalnak: a mitikus királyok bizánci jellegű ábrázolása a kortárs olvasókban valószínűleg hitelesebb benyomást keltett.

A krónika uralkodóinak másik fontos jellemvonása a mágiával való kapcsolatuk, a mítoszok királyai általában varázslók – ilyenén bemutatásuk tulajdonképpen ellentétbe kerül az euhémerezmus céljával, az irracionális elemek teljes kiküszöbölésével. E varázsló-királyokat valamiféle ezoterikus tudás átörökítőinek tartja, mely tudás meglepő módon nem mindig negatív: beletartozik a Malalas által legtöbbször pozitívan értelmezett asztrológia, a filozófia, és a tudományok is.

Megvizsgáltam a Malalas által használt uralkodói címeket – a kérdés jelentőségét az adja, hogy a görög basileus szó a VI-VII. század folyamán nyeri el a „császár” jelentést, és problematikus, hogy a bizánciak e korszakban milyen módon igyekeztek kifejezni a különböző uralkodói címek között rejlő rangkülönbségeket. E kérdésben a krónika fontos forrásnak tekinthető, mivel a mű nyelvezetének ismeretében

joggal feltételezhető, hogy a kortárs beszélt ill. hivatali nyelv terminológiáit használja. Malalas a basileus szó mellett főleg a latin rex kifejezést alkalmazza gyakran. A rex minősítést a germán és hun törzsek vezetői kapják meg, a szó semmi esetre sem tekinthető a basileus szinonimájának, használatukban nem mutatkozik átfedés. A rexeket illetve a toparchosoknak nevezett fejedelmeket helyi jelentőségű uralkodóknak tartja, ellentétben a bizánci basileusszal, illetve esetlegesen a perzsa nagykirállyal – akik az egész oikumenére, vagy legalább annak jelentős részére jogot formálhatnak. A rexek megkülönböztető jegye lehet, hogy nem elsősorban területek, hanem népek vezetői, ill. esetenként formális függésben állnak Konstantinápolyval. A rex elnevezést használja mindazon uralkodókra is, akik a történelem folyamán a VI. századi germán királyokhoz hasonló szerepet töltöttek be a nyugati birodalomrész történetében, pl. Hannibált. A rexek elkülönítése összhangban áll azzal a felfogással, ahogy Bizánc diplomáciai életében a valóságban is rangsorolták az ide sorolható népeket és vezetőiket.

A toparchosnak nevezett uralkodók elsősorban a keleti birodalomrész vazallus királyai ugyanezen diplomáciai szemszögből nézve. E titulust feltételezhetőleg Malalas illesztette be a szövegbe kiegészítésként egyes, forrásaiban királynak nevezett uralkodók neve mellé, hogy jelezze basileusnál alacsonyabb rangjukat. A toparchosi méltóság egyben „történelemfilozófiai” jelentőséget is nyer. Bár maga Malalas nem fejt ki részletesen, de a szó előfordulási helyeit vizsgálva nyilvánvalóvá válik, hogy a toparchosok képviselik a világ Augustus előtti politikai megosztottságát, mígnem Krisztus születésével egyidőben Augustus császár véget vet ennek a „polyarchiának”. Ettől kezdve csupán egyetlen császára van a világnak, pontosabban annak nyugati felének. Tetten érhető, hogy Róma és Perzsia kiemelkedő szerepet tölt be történelemképében, jellegzetes, hogy Malalas e két nagy birodalmat helyenként két kozmosznak nevezi.

Külön fejezetet szenteltem azon korszakoknak, melyekről Malalas feltűnően hallgat. A krónikákban általában mellőzik a nem monarchikus rendszerű korszakokat, így Athént, és egyáltalán a görög poliszok virágkorát, ill. a római res publicát. Malalas e két korszakot másképpen kezeli, valójában csak a hellén történelemről hallgat. Ennek kapcsán vizsgáltam néhány kifejezés jelentésváltozását a krónika nyelvében – olyan szavakét, melyekre Malalasnak szüksége lett volna,

ha pl. a Kr.e. V. századról akar írni. A hellén kifejezés Malalas szóhasználatában egyértelműen vallási jelentésű. Amennyiben egy adott terület, vagyis a Görögország területén fekvő provinciák lakosságát érti alatta, körülírással, magyarázattal jelzi, hogy a szót az adott helyen földrajzi értelemben kell olvasni. A másik fontos kifejezés a démos és a belőle képzett egyéb szavak. Ezek jelentésének tárgyalására bővebben kitértem, mivel vitatott kérdés, hogy ezek milyen fokig őrizték meg eredeti jelentésüket, tehát a démos szót olvasva a bizánciak népre gondoltak vagy cirkuszi pártra. Malalas a démos, démotés, démotiké taraché, demokratia kifejezéseket döntően a hippodrom kontextusában használja. Különbséget tesz a meros: maga a cirkuszi szín, párt, ill. a démos: annak szurkolótáborához. A többes számú démoi legtöbbször a cirkuszi pártra vonatkozik, míg az egyes számú alak inkább egyszerűen népet jelent. Ugyanakkor a nép politikai mozgódásainak és a cirkuszpártok tevékenységének kapcsolatát vizsgálva nehézséget jelent, hogy a tömeglázadásoknak, tüntetéseknek a leggyakoribb kiindulópontja a hippodrom épülete volt, mivel ott volt mód nagy néptömegek összegyűlésére, és ez teljesen független volt attól, hogy a zavargásoknak volt-e bármilyen köze a kékek és zöldek viszályaihoz.

Sajátos jelenség Malalasnál, hogy a biblikus történelem bemutatására is meglepően kis helyet szán. Kimutatható, hogy a jól ismert bibliai eseményeket nem a zsidó nép történetének tárgyalásához használja fel, ehelyett a Szentírás a nagy világbirodalmak: Egyiptom, Asszíria, Perzsia történetéhez szolgál forrásként. A toparchia szó legkövetkezetesebben Heródes kapcsán fordul elő, ezzel mind a királyt, mind Izrael királyságát másodrangú országnak minősíti a nagy világbirodalmakhoz képest. Ez lehet a legvalószínűbb oka, hogy a zsidó királyság történetét lényegében teljesen kihagyja, mivel a krónika céljának a császárságok, azaz a világbirodalmak történeti elbeszélését tekinti. Ezen eljárás lehetséges motivációja az a politikai színezetű zsidóellenesség lehet, mely a krónika legkülönfélébb témaköreiben tetten érhető. Karakterisztikus pl., hogy a makkabeus felkelés történetét nem a bibliai iratok szellemében beszéli el, hanem egy seleukida-párti forrás alapján.

A krónika fő tárgyát a világbirodalmak története jelenti. A krónikáknak gyakori és tipikus szerkesztő elve a translatio imperii, mely révén a történelem egymást követő asszír, perzsa, makedón, római birodalmak lineáris sorává válik. E szerkesztőelvet Malalas sajátos

módon alkalmazza. A keleti népeket egységesnek tekinti, és ahogy a mai iskolai tankönyvek is alig jelzik a különbséget pártus és szasszanida birodalmak között, úgy Malalas számára a babiloni, asszír, perzsa birodalom egy és ugyanaz. Ettől kezdve translatio imperiiról csak korlátozott értelemben beszélhetünk. Ugyanis ennek a sajátos összekapcsolásnak másik következménye, hogy saját korának keletnyugat, római-perzsa szembenállását általánosítja az egész történelemre, és teszi a világtörténet fő konfliktusforrásává – Kronos idejétől kezdve.

A keleti népek sajátos azonosítását az általuk lakott terület azonossága teszi lehetővé, és ez a tény felhívja a figyelmet a malalasi, ill. általában a bizánci nemzetfogalom egy másik jellegzetességére, ti. nem etnikumon vagy nyelvi egységen alapul, hanem területi jellegű. A Malalas által használt asszírok-médek-perzsák népnév nagyon is hasonlít a magyarokra esetenként alkalmazott hunok-türkök népnévvel. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy az archaizáló népnevek használata Bizáncban nem csupán az atticizálás stilisztikai kényszeréből fakadt, hanem a népek meghatározásának a modernkoritól eltérő módja eredményezte. Végül soron ugyanazon logika révén tekinthették a perzsákat asszírnak, a magyarokat hunnak, mellyel Malalas, az elgörögösödött szír, rómainak nevezi magát.

A krónika harmadik részében Malalas vallási felfogását vizsgáltam. Az első felmerülő probléma ahhoz a régi vitához kapcsolódik, miszerint a krónikás ortodox vagy monofizita volt. Itt elsősorban arra hívtam fel a figyelmet, hogy a szövegben fellelhető utalások oly mértékben kétértelműek, hogy azt a krónikás tudatos „ködösítésének” is tarthatjuk. Tehát ahelyett hogy feltételeznénk, hogy egy ortodox redaktor belejavított a monofizita szövegbe, avagy fordítva, valószínűbb, hogy maga Malalas igyekezett elkerülni az egyértelmű állásfoglalást dogmatikai kérdésekben.

Legbővebben azzal foglalkoztam, hogyan tekintett a krónikaíró a pogány vallásokra. Ez különösen azért érdekes kérdés, mivel Malalas szokatlanul nagy szerepet juttat művében különféle hermetikus, mágikus elemeknek. Számára a „hellenizmus” a régi görögök, rómaiak, perzsa közös vallását jelenti, melyek eredeti tartalmáról alig van fogalma. A pogányság kezdetben a királyok istenítésével és bálványok faragásával jön létre, de emellett nagyon fontos szerepet tulajdonít az égitestek imádatának, az asztrológiának, a mágikus-ezoterikus tanoknak. Ezeket

ritkán ítéli el, vagy tartja bűnös dolognak. A régi istenek és hősök: Perseus, Endymiön, Dionysos nála varázslókként jelennek meg, akiknek tanításai a késő antik szinkretikus mágia hatását tükrözik. Mindenféle tudás és tudomány alapvetően misztikus tudássá válik, a filozófia alapvetően misztika, és nem csupán a legendás királyok, hanem a történelmieket is gyakran mágusok. A krónika lapjain lényegében annak a folyamatnak egy fázisát láthatjuk, melynek során a késő antik theurgia, asztrológiai alapú kozmológiai spekulációk, hermetika és mágia átmentődtek a közép- és újkorba.

A vallási gyakorlattal kapcsolatban is fontos adatokkal szolgál a krónika. Többször ír ünnepekről, népszokásokról, melyeknek gyakran semmi más írott forrása nincs, mint a krónika, és ez jelzi, hogy a krónika irodalom még további fontos adatokat rejthet a bizánci és az újjörög folklór megismeréséhez. Erre példa egy télűző szertartás, melyben „Februariust” háncsbábu formájában kiűzik a városból. E népszokásnak más említése nincs, csupán a Malalasnál olvasható aitiológikus történet, de találtam egy Róma városi szertartások során használt görög nyelvű himnusz, mely egyértelmű párhuzamot mutat a Malalasnál leírtakkal, valószínűleg ugyanarra az ünnepségre vonatkozik, s így megerősíti a krónikában írtak történeti hitelességét.

A Malalas által leírt „pogány” rítusoknak nincs sok közülük az antik vallások valódi szertartásaihoz, a krónikás adatait elsősorban mágikus eljárásokra vonatkoznak, melyek némelyikét feltűnő megértéssel kezeli, így pl. a városvédő telesmákat-talizmánokat, melyeknek a késő antik mágiában igen fontos szerepük volt, s a bennük való hit lényegében az újkorig fennmaradt. A mágikus védelmező erővel felruházott szobrokat még telesmának nevezi és nem stoicheionnak, szilárdan hisz az Antiochiában Tyanai Apollonios által állított telesmaszobrok hatásosságában, és elítélendőnek sem tartja őket. Ezt a toleranciát részben az teszi lehetővé, hogy több későbbi szerzővel szemben a szobrok apotropaikus hatóerejének okát nem a beléjük költöző démonban látja.

A krónikás a számos városalapítási adatról sem a valódi szertartásokat jegyzi fel, hanem a hellenisztikus városalapítás külsőségeit mágikus eljárásá értelmezi át, vélhetőleg nem saját spekulációi alapján, hanem a kortárs népi hiedelmekre támaszkodva. A pogány városalapításoknál említett állítólagos emberáldozatok a pogányság

diszkreditálását célozzák, a tyché-szobrok szerepe a rituálékban kapcsolatba hozható az antik mágia különféle, szobrokkal manipuláló eljárásaival, mint amilyen az előző fejezetben tárgyalt telesma-stoicheion készítés.

A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk:

cikkek:

Tutela Romae. In: Tóth A. – Fodor N.: Antik és középkori irodalmi elemzések. Piliscsaba, 2004. 95-124.

Talizmánok és mágikus erejű szobrok. Ókor 4/1-2. (2005) 40-44.

Konstantinápoly és Antiochia talizmánjai. In: Pócs Éva (szerk.): Maszk, átváltozás, beavatás. (megjelenés: 2005. október)

fordítás:

Ioannes Malalas krónikája (előkészületben).